

Islamic Maaref University

Scientific Journal
ISLAMIC REVELUTION STUDIES

Vol. 21, Winter 2025, No. 79

**Investigating the Role of Spiritual Management of Muslim
and Revolutionary Women in the Field of Sacrifice and
Martyrdom in the Islamic Revolution**

Zahra Heydari¹ \ Nahid Heydari²

1. Phd, political studies of Islamic Revolution, Shahed University, Tehran, Iran (the responsible).
z.haydari70@gmail.com

2. AM, Quranic sciences and hadith, University of Kashan, Kashan, Iran.
nahidheydari20@yahoo.com

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article Received: 2023.12.26 Accepted: 2024.07.17	The culture of sacrifice and martyrdom is regarded as one of the important factors in the formation of the Islamic Revolution and the rise of revolutionary activities. Women are among the important groups that have played a role in the process of the Islamic Revolution with their spiritual management in various forms in the field of the culture of sacrifice and martyrdom. The main objective of the present study is to investigate the role of spiritual management of Muslim and revolutionary women in Iran in strengthening the culture of sacrifice and martyrdom before and after the Islamic Revolution. The research method is qualitative, analytical-descriptive. The research tools include historical books, interviews, and digital sources. The findings show that the most important factor in women's success is playing an effective managerial role in the spiritual dimension of culture; before the revolution by taking effective part in cultural propaganda and lectures, efforts to propagate and appreciate the status of martyrs, etc.; after the revolution by training righteous and self-sacrificing children, spiritual propaganda and lectures, etc. They showed that Iranian women played a significant role in the process of victory and continuation of the Islamic Revolution.
Keywords	Spiritual Management, Culture of Sacrifice and Martyrdom, Islamic Revolution, Muslim and Revolutionary Women.
Cite this article:	Heydari, Zahra & Nahid Heydari (2025). Investigating the Role of Spiritual Management of Muslim and Revolutionary Women in the Field of Sacrifice and Martyrdom in the Islamic Revolution. <i>Islamic Revelation Studies</i> . 21 (4). 73-98. DOI: ??
DOI:	??
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

Just as the highest form of jihad is the struggle against one's own self, spiritual management is the highest form of successful management. The concept of spiritual management, considered an ideal and compatible model within the Islamic-Iranian paradigm, has been repeatedly emphasized by the Supreme Leader of Iran. Furthermore, the culture of sacrifice and martyrdom is one of the rich cultural reserves of our society, to the extent that the spiritual management of Muslim women during the revolutionary uprising emerged from the prevailing culture, especially the culture of sacrifice and martyrdom. This research seeks to answer the main question: What was the role of Iranian Muslim and revolutionary women in the field of spiritual management, within the framework of the culture of sacrifice and martyrdom, before and after the Islamic Revolution? The answers to these questions demonstrate the inseparability of religion and politics, the importance of spiritual management in achieving revolutionary goals, and the prominent role of Muslim women, relying on spirituality and religious devotion, in the victory of the Islamic Revolution.

Methodology

Given that the primary objective of this research is to investigate the role of spiritual management by Iranian Muslim and revolutionary women in the realm of the culture of sacrifice and martyrdom, before and after the Islamic Revolution, the research employs a qualitative method of analytical-descriptive type. Data collection tools include historical books, articles, interviews, and digital resources.

Discussion

The importance of spiritual management is such that it brings humanity to all institutions, activity to society, and responsibility to the environment. Key indicators of this type of management include: management for God, jurisprudential management (Wilayati management), structural flexibility and suitable organization for conditions, voluntary and transformative management, attention to human capital, participatory management, institutionalization of ethics and religious values in the workplace, and frugal management. In this regard, the Quran states: "Indeed, Allah will not change the condition of a people until they change what is in themselves" (Quran, Ra'd / 11). This verse can be considered a Quranic definition of public culture.

In fact, the influential process of the culture of sacrifice and martyrdom led Iranian militant and Muslim women to play a role in various spheres (political, cultural, military, etc.) by emulating women from early Islam. Consequently, in the victory of the Islamic Revolution of Iran in the 20th century, as a unique movement, women actively participated alongside men in all stages. In the 1960s and 1970s, despite SAVAK's restrictions, women, due to their belief in Islamic culture, especially the culture of sacrifice and martyrdom centered on loyalty to the Velayat-e Faqih, identified the main path to combat the regime. Through their spiritual management, they undertook cultural activities (intellectual and ideological struggle) to counter the imported decadent Western and unveiled culture and replace it with Islamic culture, engaging in all forms of sacrifice of life and property.

Conclusion

The findings indicate that revolutions are brought to fruition by various factors. In the victory of the Islamic Revolution of Iran, the contribution and role of women, especially their spiritual management, alongside men, cannot be overlooked. The most significant motivating force for women in the Islamic Revolution was the components of the culture of sacrifice and martyrdom. With the help of faith in their goal, understanding the enemy, political and social objectives, emulating of Hazrat Zahra (SA) and Hazrat Zainab (SA), and complete insight, they were able to achieve successful spiritual management in this arena. Iranian Muslim and revolutionary women, as successful managers in the spiritual domain, by utilizing the guidance of Imam Khomeini ((RA), transformed the critical conditions of the revolution into opportunities. They left a successful model of spiritual management for Muslim women worldwide and for the future of the new Islamic civilization. Consequently, it becomes clear that participation in the revolution, national progress, and even reaching the new Islamic civilization is not about being a man or a woman, but rather about correct and timely management, considering three categories: time, need, and the function of the phenomenon in question, which can range from the family unit to the wider society.

References

- *Holy Quran*.
- Amin, Sayyida Nusrat Begum (2019). *Rahe Khoshbakhti wa Towsiye be Khwahrene Imani*. Isfahan: Mohammadi.
- Bankipour, Amirhossein (2019). *Naqsh va Resalate Zan 2: Olgooye Zan: Bargrefte az Bayanat-e Hazrat Ayatollah al-Uzma Khamenei (Maddazelleh al-Ali) Rahbare Moazzame Enghelabe Islami*. Tehran: Enghelabe Islami.
- Daryabari, Mohammad Hossein (1999). Goftogooye Tebyan ba Khanum Dabbagh "Qa'em-maqame Zanane Jomhuriye Islamiye Iran" *Tebyan*. No. 35
- Faraji, Mohammad Sadegh and Allahnoor Norollahi (2002). *Zanan va Entifadeh-ye Falastin*. Tehran: Support Headquarters for Women of the Palestinian Intifada.
- Group of Writers (2012). *Zanan va Jang (Poshtiban)*. Tehran: Tali'eh Kowsar Publishing (commissioned by the Organization of Basij Women's Community).
- Ghaffari Hoshjin, Zahed and Mousa Afzalian Salami (2011). *Goftemane Isar va Shahadat dar Enghelabe Islami*. Tehran: Shahed University Press and Publications Center.
- Ghaffari Hoshjin, Zahed and Zahra Heydari (2014). *Naqshe Zanane Mosalman dar Araseye Farhange Isar va Shahadat*. Qom: Jabari.
- Ghaffari Hoshjin, Zahed and Zahra Heydari (2014). *Naqshe Khanum Marziyeh Dabbagh dar Arasehaye Farhange Isar va Shahadat*. Qom: Jabari.
- Ghiyasian, Saeed (2009). *Khatirate Zendan (Gozineha'i az Nagoftehayeh Zendaniane Siasiye Rejime Pahlavi)*. Tehran: Soureh Mehr
- Hajebi Tabrizi, Vida (2005) *Dad o Bidat (The First Women Political Prisoners , 1971–1978)*. Vol. 1. Tehran: Baztab Negar Publishing.
- Homayooni, Alaviyeh (2007). *Zendeganiye Banuye Irani: Banuye Mojtahedeh Nusrat alSadat Amin*. Tehran: Golbahar.
- Hassan, Maryam (2000). *Barrasiye Oz'ae Ejtemaei, Farhangi-ye Zanan dar Dowrane*

- Qajar, Pahlavi va Enghelabe Islami.** Master's Thesis, Islamic Azad University, North Tehran Branch.
- Heydari, Zahra; Zeinab Heydari and Nahid Heydari (2023). "Barrasi-ye Naqshe Modiriyatiye Khanum Marziyeh Dabbagh dar Araseye Farhange Isar va Shahadat" (Case Study: Spiritual Management). *Enghelab Pazhouhi* .Vol. 1. No. 2. pp. 237-266.
- <http://avayevoshtan.blogsky.com> .2011/06/024.
 - Khademi, Atefeh and Fatemeh Taghizadeh (2019). "Model-e Mafhoomi-ye Mowzoo-e Zan dar Gofteman-e Enghelab-e Islami". *Zan dar Towse'e va Siasat* Vol. 17. No. 2. pp. 257-277.
 - Khamenei, Sayyid Ali (2013). *Payam be Kongereh Haft Hezar Zan Shahid*. 2013/3/6.
 - Khamenei, Sayyid Ali (1997). *Hamayeshe Bozorge Khwahren be Monasebate Jashne Milade Kowsar*. 1997/10/22
 - Khamenei, Sayyid Ali (1991). *Didar ba Jam'-e Kasiri az*. 1991/11/13.
 - Khamenei, Sayyid Ali (1995). *Didar ba Khwahren Talabeh va Farhangiye Qom*. 1997/12/7
 - Khamenei, Sayyid Ali (2005). *Didar ba Aqshar-e Mokhtalef-e Mardom (Meeting with Various Segments of the People)*. 2005/6/15.
 - Khakzad, Maliheh (2006). "*Barrasi va Tabyine Avamele Mo'asser dar Tarviye Farhange Isar va Shahadat dar Miyane Daneshjuyane Daneshgahe Shahed*". Undergraduate Thesis in Social Sciences, supervised by Zahed Ghaffari Hoshjin. Faculty of Humanities, Shahed University.
 - Mousavi Khomeini, Sayyid Ruhollah (۱۹۹۹). *Sahifeh Imam (Statements, Messages, Interviews, Rulings, Religious Permissions, and Letters)*. Twenty-two volume set. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.
 - Mafi, Farzaneh (1997). *Ashnayane Nashnayan (Barrasiye Naqshe Zanan dar Pishborde Ahdaf-e Defae Moqaddas)* . Tehran: Congress for the Investigation of the Role of Women Permanent Secretariat.
 - Morad Haseli Khameneh, Azam (2007). *Tarikhe Shifahi-e Mobarezate Siasiyeh Zanane Mosalman (1963-1979)*. Tehran: Islamic Revolution Document Center.
 - Muwahed K. (2007). *Spiritual management is a successful experience in the Islamic Republic of Iran*. The first national conference on the Iranian Spiritual Culture and Management.
 - Office of Cultural Studies for Women (1995) *Majmoo'eh Maqalat va Sokhanranihayeh Avvalin va Dovvomin Kongereh Bozorgdashte Banuye Mojtahedeh Sayyida Nusrat Amin*. Center for Cultural Studies and Research.
 - Rahmanian, Zahra (1997). *Naqshe Razmiye Zanan dar Defa' va Amniyat*. Tehran: Basij Self-Sufficiency Research Organization.
 - Ranjdoust, Shahram (2021). "Hambastegiye Modiriyate Ma'navi ba Novavari va Amalkarde Sazmaniye Parastaran". *Journal of Research in Religion and Health*. No. 26. pp. 12-22.
 - Rouhani, Sayyid Hamid (2008). *Nahzate Imam Khomeini*. Vol. 1. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.
 - Rouhani, Sayyid Hamid (2011). *Nahzate Imam Khomeini*. Vol. 4. Tehran: Organization of Publications of the Research Institute for Culture and Islamic Thought.
 - Shaeri, Mohammad Hossein (2002). *Jame'e Shenasiye Shahadat Talabi va Angizehayeh*

- Shahadat.** Tehran: Shahed Publishing.
- Shahidi, Keyvan (2020). *Hozour-e Zanan dar Varzeshgahha: Sharayet va Mabani-ye Fiqhi. First Edition*, Tabriz: Asem Publishing.
 - Shariati, Ali (1997). Zan. Tehran: Chapakhsh Publications.
 - Shafiei, Aliyeh (2006). *Parvaz ba Noor (Do Revayat az Zendegi-ye Khanum Marziyeh Hadidchi "Dabbagh": Khatirat va Mobarezat)*. Tehran: Orouj Publishing.
 - (2001). *Ta'ammoli bar Jaygahe Zan. Collection of Persian Articles*. Vol. 1. Tehran: Secretariat of the Commemoration of the 100th Anniversary of Imam Khomeini's Birth.
 - Tabatabai, Mohammad Hossein (1999). *Tafsir alMizan*. Vol. 11. Translated by Sayyid Mohammad Baqir Mousavi. Qom: Allameh Tabatabai Scientific and Intellectual Foundation.
 - Tahmasbi Kiani, Sasan (2006). *Naqshe Zanan dar Nahzate Imam Khomeini*. Tehran: Islamic Revolution Document Center.
 - Tayebi Rad, Nahid (2001). *Zendeganiye Banuye Irani: Banuye Mojtahedeh Nusrat alSadat Amin*. Qom: Sabeqoun.

دراسة حول القيادة الروحية للمرأة المسلمة الثورية في مجال التضحية والاستشهاد في الثورة الإسلامية

زهراء حيدري^١ / ناهيد حيدري^٢

١. خريجة دكتوراه في الدراسات السياسية للثورة الإسلامية، كلية العلوم الإنسانية، جامعة شاهد، طهران، إيران،
وأستاذ لدروس المعارف الإسلامية (الكاتب المسؤول).

z.haydari70@gmail.com

٢. ماجستير في علوم القرآن والحديث، كلية العلوم الإنسانية، جامعة كاشان، كاشان، إيران.

nahidheydari20@yahoo.com

معلومات المادة	ملخص البحث
نوع المقال: بحث	إن ثقافة التضحية والاستشهاد من المكونات المهمة في تشكيل الثورة الإسلامية والتي تُعد ذروة للنشاطات الثورية. هذا والنساء من الفئات المهمة، حيث لعبن الدور في عملية الثورة الإسلامية بقيادتهن الروحية بمختلف الطرق في مجال ثقافة التضحية والاستشهاد. الهدف الأساس من هذا البحث هو دراسة القيادة الروحية للمرأة المسلمة الإيرانية الثورية في مجال التضحية والاستشهاد قبل الثورة الإسلامية وبعدها. يعتمد البحث على المنهج النوعي الوصفي التحليلي. تشمل أدوات البحث على الكتب التاريخية والمقابلات والمصادر الرقمية. تشير نتائج البحث إلى أن أهم العوامل لنجاح النساء هو أداء الدور المؤثر في إدارة الثقافة من حيث الروحية؛ قبل الثورة: الدعاية والخطابات الثقافية والمحاولة للدعاية والتكريم بالنسبة إلى مكانة الشهداء وغيرها؛ بعد الثورة: تربية الأبناء الصالحين والمضحّين والدعايات والخطابات الروحية وغيرها. فقد أثبتن أن المرأة الإيرانية كانت لها دور محوري في عملية انتصار الثورة الإسلامية واستمرارها.
تاريخ الاستلام: ١١٤٥/٠٦/١٢	
تاريخ القبول: ١٤٤٦/٠١/١١	
الألفاظ المفتاحية	القيادة الروحية، ثقافة الإيثار والاستشهاد، الثورة الإسلامية، النساء المسلمات الثورات.
الاقتباس:	حيدري، زهراء و ناهيد حيدري (١٤٤٦). دراسة حول القيادة الروحية للمرأة المسلمة الثورية في مجال التضحية والاستشهاد في الثورة الإسلامية. مجلة دراسات الثورة الإسلامية. ٢١ (٤). ٩٨ - ٧٣. DOI: ??
رمز DOI:	??
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.

نشریه علمی

مطالعات انقلاب اسلامی

سال ۲۱، زمستان ۱۴۰۳، شماره ۷۹

بررسی نقش مدیریت معنوی زنان مسلمان و انقلابی در عرصه ایثار و شهادت در انقلاب اسلامی

زهرا حیدری^۱ / ناهید حیدری^۲

۱. دانش آموخته دکتری مطالعات سیاسی انقلاب اسلامی، دانشکده علوم انسانی دانشگاه شاهد، تهران، ایران
و مدرس دروس معارف اسلامی (نویسنده مسئول).
z.haydari70@gmail.com

۲. کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی دانشگاه کاشان، کاشان، ایران.
nahidheydari20@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (۹۸ - ۷۳)	فرهنگ ایثار و شهادت از عوامل مهم شکل‌گیری انقلاب اسلامی و اوج‌گیری فعالیت‌های انقلابی است. زنان از جمله اقشار مهمی هستند که با مدیریت معنوی خود به اشکال مختلف در حوزه فرهنگ ایثار و شهادت، در فرایند انقلاب اسلامی نقش‌آفرین بوده‌اند. هدف اصلی پژوهش حاضر بررسی نقش مدیریت معنوی زنان مسلمان و انقلابی ایران در عرصه فرهنگ ایثار و شهادت قبل و بعد از انقلاب اسلامی است. روش پژوهش، کیفی از نوع تحلیلی - توصیفی است. ابزار پژوهش شامل کتب تاریخی، مصاحبه و منابع دیجیتال است. یافته‌ها نشان می‌دهد که مهم‌ترین عامل موفقیت زنان، ایفای نقش مدیریتی مؤثر در بعد معنوی فرهنگ است؛ قبل از انقلاب: تبلیغات و سخنرانی‌های فرهنگی، تلاش جهت تبلیغ و تکریم مقام شهدا و غیره است؛ بعد از انقلاب: تربیت فرزندان صالح و ایثارگر، تبلیغات و سخنرانی‌های معنوی و غیره است. آنان نشان دادند که زن ایرانی در فرایند پیروزی و استمرار انقلاب اسلامی نقش بسزایی داشته است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۰۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۲۷	مدیریت معنوی، فرهنگ ایثار و شهادت، انقلاب اسلامی، زنان مسلمان و انقلابی.
واژگان کلیدی	حیدری، زهرا و ناهید حیدری (۱۴۰۳). بررسی نقش مدیریت معنوی زنان مسلمان و انقلابی در عرصه ایثار و شهادت در انقلاب اسلامی. <i>مطالعات انقلاب اسلامی</i> . ۲۱ (۴): ۹۸ - ۷۳. DOI: ??
استناد:	??
کد DOI:	??
ناشر:	دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

همان‌طور که بالاترین جهاد، جهاد با نفس است؛ مدیریت معنوی نیز بالاترین نوع مدیریت موفق است. لذا مدیریت معنوی سبب الهام‌بخشی از طریق بینش متعالی و فرهنگی بر مبنای ارزش‌های نوع‌دوستانه با هدف پرورش نیروهای انسانی باانگیزه، متعهد و کارآمد است. الگوی انگیزه‌درونی مبتنی بر بینش و بصیرت، ایمان و امید، عشق به نوع‌دوستی، معنویت محیط کاری، سعادت و بقای معنوی را با یکدیگر تلفیق و ترکیب می‌کند. درواقع اهمیت مدیریت معنوی چنان است که برای همه نهادها، انسانیت، برای اجتماع، فعالیت و برای محیط، مسئولیت را به همراه دارد (رنج‌دوست، ۱۴۰۰: ۲۲ - ۱۲). از جمله شاخصه‌های این نوع از مدیریت شامل: مدیریت برای خدا، مدیریت ولایتی، انعطاف‌پذیری ساختار و تشکیلات مناسب با شرایط، مدیریت داوطلبانه و تحول‌آفرین، توجه به سرمایه انسانی، مدیریت مشارکت‌پذیر، نهادینه کردن اخلاق و ارزش‌های دینی در محیط کار و مدیریت قناعتی است (۲۰۰۷، Muwahed) به‌نوعی خادم و خدمتگزار بودن، اسوه حسنه بودن، عمل‌گرایی و دیگران را دیدن است.

بنابراین بحث مدیریت معنوی که الگوی مطلوب و سازگار با الگوی اسلامی - ایرانی محسوب می‌شود، تاکنون بارها مورد تأکید مقام معظم رهبری قرار گرفته است (رنج‌دوست، ۱۴۰۰: ۲۲ - ۱۲). از آنجاکه رفتار هر انسانی بازتابی از اندیشه اوست، تحول در اندیشه و محتوای درونی شخص، موجب تحول در روابط اجتماعی می‌گردد. در این مورد قرآن می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» (رعد / ۱۱) در حقیقت خداوند حال قومی را تغییر نمی‌دهد تا آنان حال خود را تغییر دهند». این آیه را می‌توان تعریف قرآنی از فرهنگ عمومی دانست و گفت: در قرآن فرهنگ عمومی به‌عنوان نفس عامه مطرح شده است و تغییر انفس یا نفس عامه به معنی فرهنگ یا خرد جمعی است. لذا نوع انسان هم اگر مانند سایر انواع از مقتضای فطرت اصلیش منحرف نگردد، عالم بر اساس سعادت و نعمت او دور می‌زند و جریان می‌یابد (طباطبائی، ۱۳۷۸: ۱۱ / ۴۲۸). از آنجاکه فرهنگ ایثار و شهادت، یکی از ذخایر غنی فرهنگ جامعه ما است که از نسیم روح‌بخش اسلام برخاسته است، در جمهوری اسلامی ایران، نیز نحوه مدیریت معنوی زنان مسلمان در خیزش انقلابی، برآمده از فرهنگ حاکم به‌ویژه فرهنگ ایثار و شهادت است. درواقع فرایند تأثیرگذاری فرهنگ ایثار و شهادت باعث شده است، زنان مبارز و مسلمان ایرانی با الگوگیری از زنان صدر اسلام در عرصه‌های مختلف (سیاسی، فرهنگی، نظامی و ...) ایفای نقش کنند (شاعری، ۱۳۸۱: ۳)؛ تا آنجا که در پیروزی انقلاب اسلامی ایران در قرن بیستم، به‌عنوان یک حرکت منحصربه‌فرد، زنان نیز همدوش با مردان در تمامی مراحل حضوری فعال داشتند (مراد حاصلی خامنه، ۱۳۸۶: ۵).

در دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ زنان، با وجود محدودیت‌های ساواک، به دلیل اعتقاد به فرهنگ اسلامی به‌ویژه فرهنگ ایثار و شهادت‌طلبی حول محور ولایت‌مداری، راه اصلی مبارزه با رژیم را تشخیص داده و با مدیریت معنوی خود در راستای انجام فعالیت‌های فرهنگی (مبارزه فکری و ایدئولوژیک)، جهت مبارزه با فرهنگ وارداتی مبتذل و بی‌حجاب غربی و جایگزینی فرهنگ اسلامی، دست به هر نوع ایثارگری‌های جانی و مالی زدند. این زنان با مدیریت معنوی خود، در چهارچوب حفظ حجاب و رعایت شئون دینی، هم در خانه و هم بیرون، توفیق یافتند (فرجی و نوراللهی، ۱۳۸۱: ۴۹). این مقاله به لحاظ تقسیم‌بندی نقش زنان در چهارچوب مدیریت معنوی، قبل و بعد از انقلاب یک کار علمی و جدیدی است، که محققان پیشین کمتر به این شکل به نقش‌آفرینی زنان پرداخته‌اند. بنابراین پژوهش حاضر که به روش کیفی، از نوع تحلیلی - توصیفی است، به دنبال پاسخ‌گویی به این سؤال اصلی است که نقش زنان مسلمان و انقلابی ایران در حوزه مدیریت معنوی، در چهارچوب فرهنگ ایثار و شهادت، قبل و بعد از انقلاب اسلامی چه بوده است؛ در این راستا به سؤالات فرعی دیگر هم پاسخ‌گو خواهیم بود که منظور ما از زنان مسلمان و انقلابی چه کسانی است؟ درواقع برآمده از چه اسوه و الگوهایی هستند؟ چه ویژگی‌هایی دارند؟ پاسخ به این سؤالات نشان‌دهنده تفکیک‌ناپذیری دین و سیاست، اهمیت نقش مدیریت معنوی در رسیدن به اهداف انقلابی، نقش پررنگ زنان مسلمان با تکیه بر معنویات و دین‌مداری در پیروزی انقلاب اسلامی است. از آنجاکه شرح همه ایثارگری‌های زنان مسلمان خود دفتری دیگر را می‌طلبد، در ذیل به موارد اساسی از این نوع ایثارگری‌ها در حوزه مدیریت‌های معنوی قبل و بعد از پیروزی انقلاب اسلامی پرداخته خواهد شد.

تعریف مفاهیم

زنان مسلمان انقلابی: کسانی هستند که با حضور ارزشمند و شجاعانه خود به‌ویژه با رعایت حجاب در تحقق و پیشرفت نهضت اسلامی قدم‌های مؤثری برداشتند؛ در مبارزات سیاسی و تظاهرات بر ضد شاه شرکت کردند (امام خمینی، ۱۳۷۸: ۶ / ۳۰۰ - ۲۹۹)؛ در دوران دفاع مقدس نیز که از سال ۱۳۵۹ تا ۱۳۶۸ بود، با مشت گره‌کرده خود در مقابل توپ و تانک ایستادند، در تدارکات و پشتیبانی پشت جبهه، برنامه‌های بازسازی و توسعه کشور، حضور مستمر و فعال داشتند (همان: ۷ / ۳۳۸ - ۳۳۷ و ۳۴۰). این زنان با الگو گرفتن از حضرت زینب علیها السلام در چهارچوب حکومت اسلامی به دفاع از میهن خود بپردازند؛ دارای چهره‌ای فعال در عرصه‌های سیاسی اجتماعی هستند، که سعی دارند فرد مفیدی برای خود، خانواده، جامعه و اسلام باشند (شریعتی، ۱۳۷۶: ۴۱).

فرهنگ ایثار و شهادت: منظور از فرهنگ ایثار و شهادت مجموعه نظام ارزش‌ها، باورها و الگوهای هنجاری هدایتگر به مجموعه نقش‌ها، رفتارها، روابط اجتماعی برخاسته از جهان‌بینی اسلامی، فرهنگ عاشورای حسینی و آرمان‌های انقلاب اسلامی و اندیشه‌های حضرت امام خمینی علیه السلام و جامعه ایثارگران است. همان شاخص‌های ایمان به خدا، توکل به خدا، محاسبه نفس، ترجیح منافع خود نظام بر منافع شخصی، خدمتگذاری، مردم‌داری، ساده‌زیستی، پرکاری و احسان (غفاری و خاکزاد، ۱۳۸۷).

مدیریت معنوی: مدیریت معنوی، گونه‌ای از مدیریت است که در آن به‌جای اتکا به تجربیات، به ارزش‌ها متکی است (غنی‌زاده و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۵۴). معنویت به معنای برجسته کردن ارزش‌های معنوی از قبیل اخلاص، ایثار، توکل، ایمان و غیره در خود و جامعه است. معنویت و اخلاق جهت‌دهنده همه حرکت‌ها و فعالیت‌های فردی، اجتماعی و نیاز اصلی جامعه است (خامنه‌ای: ۱۳۹۷/۱۱/۲۲).

مبانی نظری

در این بخش به بررسی دیدگاه حضرت آیت‌الله العظمی امام خمینی علیه السلام و آیت‌الله خامنه‌ای در مورد زنان مسلمان و انقلابی پرداخته خواهد شد.

۱. دیدگاه امام خمینی علیه السلام در مورد زنان مسلمان و انقلابی

در میان رهبران سیاسی و فکری جهان مطلقاً شخصیتی را پیدا نمی‌کنیم که به‌اندازه رهبر کبیر انقلاب اسلامی ایران حضرت امام خمینی علیه السلام از بانوان تجلیل و تکریم نموده باشد. امام خمینی علیه السلام که شاگرد لایقی در مکتب اسلام بوده و از تعالیم انبیا و اولیای خدا بهره کافی برده، به‌قدر استعداد سرشارش از منبع عنایت‌های ربانی درک فیض نموده و کلماتش، بیاناتش، نوشته‌هایش نمایانگر حقایق دین است. در دوران طاغوت، حضرت امام علیه السلام از اینکه عده‌ای سعی داشتند زنان ایران را نیز به ابتذال بکشانند و به‌عنوان وسیله‌ای در جهت منافع استعماری خود قرار دهند، رنج می‌برد. مدام در نوشته‌ها و گفته‌های خود هشدار می‌داد که آنها خانم‌ها را بی‌عفت، فاسدالاخلاق، مثل یک شیء، ننگجو، متاع، کالا، منحط، فریبا، فاسد، ملعبه دست اراذل، مظلوم، برای مجالس عیش و عشرت، عروسک و ... می‌خواستند (ستاد بزرگداشت یک‌صدمین سال میلاد امام خمینی علیه السلام، ۱۳۸۰: ۲۲۳).

امام علیه السلام زنان را مبارز، مجاهد، جنگجو، حاکم بر سرنوشت خود و بر مقدرات کشور، انسان کامل، برتر از مردها، انسان‌ساز، شجاع، دارای معنویت، مربی جامعه، مربی انسان‌ها، رهبر سعادت جامعه، دارای قدرت لایزال، عضو مؤثر در جامعه، ارزشمند، پایگاه عفت و عصمت و ... می‌داند. شما خواهران در این نهضت سهم بسزایی داشتید و در همه‌جا کمک کردید و پیشوا بودید نسبت به مردها و موجب قدرت شدید نسبت

به آنها (امام خمینی، ۱۳۷۸: ۱۰ / ۲۶۷ تا ۲۶۸). امام امت علیه السلام آینده نهضت را به دست بانوان متعهد و آگاه ایران می‌سپارد و برای حفظ انقلاب و اسلام و ایران از آنان استمداد می‌جوید و می‌داند که برای حفظ نظام اسلامی خانم‌ها از دیگر اقشار مؤثرترند. وقتی زنان باسواد، بالیمان و روشنفکر باشند به همه چیز توجه دارند، توطئه‌ها را می‌شناسند، ترفندهای دشمن را خنثی می‌کنند، زن‌ها بودند که در روزگار سخت ستم‌شاهی، در دوران سازندگی، در هنگام جنگ تحمیلی، جوان‌ها را بسیج کردند، آنها را به جلو فرستادند و بدین‌وسیله عامل اصلی پشتوانه انقلاب اسلامی بودند. تا عوامل پشت جبهه قوی نباشند، از پیشروان خط مقدم کاری ساخته نیست، مخصوصاً در جنگ خانم‌ها بودند که به رزمندگان روحیه سلحشوری می‌دادند، به فرمایش امام علیه السلام توجه فرمایید: ای خواهرهایی که جوان‌های خودتان را از دست دادید و خودتان هم در بین مردم تظاهر کردید و الله اکبر گفتید، نهضت خودتان را حفظ کنید؛ ننشینید دیگران برای شما کار کنند؛ اینها برای شما کار نمی‌کنند (همان: ۴۰۲ - ۴۰۱).

از دیدگاه حضرت امام علیه السلام، شیعیان به وجود حضرت زینب علیها السلام افتخار می‌کنند که با پیام‌رسانی خود، نهضت کربلا را به پیروزی بزرگی تبدیل کرد، دشمن می‌خواست که واقعه عاشورا یک شکست باشد، ولی زینب آن را به یک پیروزی مبدل ساخت. اراده خدا بر آن تعلق گرفت که به‌وسیله حضرت زینب گامی بزرگ در راه اعتلای اسلام و مسلمین برداشته شود. به گفته امام خمینی علیه السلام در انقلاب اسلامی ایران، این موفقیت به‌وسیله زن‌ها انجام گرفت. همان‌گونه که پیام زینب کبرا در تاریخ جاودانه ماند، حرکت شجاعانه زنان ایران در تاریخ ثبت گردید (همان: ۲۶۸ - ۲۶۷).

حضرت زینب علیها السلام بزرگترین ویژگی‌های صبر، استقامت، ایثار و فداکاری، عشق به دین، تعهد، مسئولیت‌پذیری، وفاداری به راه ائمه، محافظت و مراقبت از اسیران جنگی و بیماران را به نمایش درآورد (شاهدی، ۱۳۹۹). در نگاه امام علیه السلام، حضرت زینب علیها السلام در به حرکت و قیام واداشتن زنان مسلمان ایران و رویارویی آنان با رژیم ستم‌شاهی نقش الگویی داشت؛ به‌نوعی نقش مدیریت معنوی این حضرت برای زنان مسلمان ایران در تقابل مستقیم و غیرمستقیم با رژیم ستمگر پهلوی، بهترین الگو است؛ تا آنجا که امام خمینی علیه السلام در رابطه با حضور و نقش الگوگیری زنان مسلمان ما از حضرت زینب علیها السلام می‌فرماید:

زنی که در مقابل جباری ایستاد، که اگر مردها نفس می‌کشیدند، همه را می‌کشتند، نترسید و ایستاد، حکومت یزید را محکوم کرد، زن چنین مقامی باید داشته باشد (امام خمینی، ۱۳۷۸: ۱۷ / ۵۴).

حضرت امام خمینی علیه السلام در این سخنان به وجود ویژگی‌های «شجاعت»، «تعهد» «مبارزه» علیه حکومت ستمگر در حضرت زینب علیها السلام تصریح می‌نماید. ایشان زنان مسلمان ایران را در پیروی از این سه

ویژگی از بانوی قهرمان کربلا معرفی می‌کند که پیروزی در کار نبود مگر در اثر وجود گرانقدر حضرت زینب (ع). ارزش‌های بزرگ اعتقادی، اخلاقی، سیاسی، رفتاری بروزیافته در این انسان بزرگ که او را به‌صورت یک الگوی نمونه برای تمام دوره‌ها معرفی می‌نماید. به‌راستی تعبیر زینب‌گونه سرمشق بودن این حضرت برای زنان مسلمان، تبعیت از خط مشی آن بانوی بزرگوار در عرصه‌های مبارزه با دشمنان دین، است. دوران دفاع مقدس هم به لحاظ فکری و اعتقادی و هم جنبه عینی و عملی مطابق با راه پاک و عملکردهای حضرت زینب (ع) است. از همین رو عبارت زینب‌گونه بهترین لقب و عنوان برای آنان محسوب می‌شود (تبیان، ۱۳۸۴: ۴۹ - ۴۸)؛ زیرا با جنبشی که در پانزده خرداد ۱۳۴۲ آغاز شد، زن مسلمان ایرانی که در این سال‌ها همچون آتش زیر خاکستر منتظر فرصت بود، همگام با مردان در جهاد و مبارزه با طاغوت به حرکت درآمد و هر چه به سال ۱۳۵۷ نزدیک می‌شد بر تعداد و شدت فعالیت این زنان افزوده می‌شد. با شعله‌ور شدن آتش انقلاب، زن مسلمان نیز که تا پیش از این با فعالیت‌های مخفی و به‌عنوان مادر شهید و یا همسر مبارزین در بند با رژیم شاه مبارزه می‌کرد، به خیابان‌ها آمد و با فریاد «مرگ بر شاه» نهضت انقلاب را تداوم بخشید.

«مردها به تبع زن‌ها در خیابان‌ها می‌ریختند. تشویق می‌کردند زن‌ها مردان را. خودشان در صف‌های جلو بودند» (امام خمینی، ۱۳۷۸: ۱۱ / ۵۱۰). شهادت شهید، ثمره دامن پرمهر و اندوخته دستان زحمتکش مادران فهیم و گران‌قدری است که محبت مادری را با عشق الهی پیوند می‌زنند و روح و جان فرزندان خود را آماده می‌سازند که به قربانگاه شهادت قدم گذارند و به همین جهت حضرت امام خمینی، بزرگ مصلح قرن، در جای‌جای کلام خویش زنان را پیشگامان انقلاب معرفی می‌کند و درنهایت می‌فرماید: «ما نهضت خودمان را مرهون زن‌ها می‌دانیم» (همان: ۷ / ۳۳۹) و همین نکته برای بیان نقش زنان در پیروزی انقلاب اسلامی از هر کلامی رساتر است. زنان مسلمان در انقلاب اسلامی پیش از مردان اخلاص داشتند. از این‌رو ارزش اعمال آنان نیز بیشتر بود:

خواهرهای ما که در عصر نهضت شرکت داشتند، ارزش اعمال آنان بیشتر بود از ارزش اعمال مردها. آنها از پرده‌های عفاف بیرون آمدند و با پرده عفاف با مردان هم‌صدا شدند و پیروزی را تحصیل کردند و حالا هم با قصد خالص آنچه در ایام عمر تهیه کردند، برای مستمندان دادند؛ این ارزش دارد. متمکین اگر میلیون‌ها بدهند، به‌قدر ارزش این نیست. زنان انقلابی کسانی بودند که با حجابی کوبنده و عفتی زیننده وارد صحنه مبارزه شدند و همین برای دشمنان انقلاب اسلامی بیش از هر چیز شکننده و کوبنده بود (امام خمینی، ۱۳۷۸: ۱۱ / ۵۱۰).

همین‌ها که مظهر عفاف هستند، در نهضت پیش‌قدم بودند. زنان انقلابی از طبقات محروم و مستضعف و به اصطلاح جنوب‌شهری بودند. همین زن‌های محترم و مردهای عزیز محترم بودند که از طبقه محروم در آن رژیم بودند، اینها بودند که توانستند این قدرت شیطانی را بشکنند و این سد را خرد کنند و اینها هستند که از این به بعد باز تکلیف دارند. آنها که قیام کرده‌اند، همین زن‌های محجوبه جنوب شهر قم و سایر بلاد اسلامی بودند. آنها که به تربیت آریامهری تربیت شدند، ابدأ در این امور دخالت نداشتند. اینهایی که تربیت اسلامی داشته‌اند، خون دادند، کشته دادند، به خیابان‌ها ریختند، نهضت را پیروز کردند (همان: ۷ / ۳۳۹). درواقع زنان در تمام زمینه‌های روحی، فکری، اخلاقی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و انگیزه‌ها و اهداف، الهی شده بودند و می‌خواستند در صبغه اسلام قرار گیرند و در مسیر حضرت زهرا^{علیها السلام} و زینب کبرا^{علیها السلام} قدم بردارند. زنان مسلمان از حالت بی‌اعتنایی بیرون آمدند و نسبت به سرنوشت خود و خانواده خویش و اسلام احساس مسئولیت کردند؛ همان زن‌هایی که آن وقت که بی‌تفاوت بودند، راجع به کشور خودشان، راجع به همه‌چیز، همین‌ها وارد شدند در میدان و دیدیم که خوب هم می‌توانند انجام‌وظیفه کنند (همان: ۹ / ۱۵۶).

۲. دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای در مورد زنان مسلمان و انقلابی

در این قسمت لازم است به بررسی دیدگاه رهبر معظم انقلاب در مورد زنان مسلمان و مبارز، به‌ویژه نقش الگوساز این زنان، پرداخته شود، تا روشن شود که زن مسلمان ایرانی و اسلامی در عرصه مدیریت معنوی با الگوگیری از چه شخصیت‌هایی در عرصه فرهنگ ایثار و شهادت نقش‌آفرین بوده است. همه انسان‌ها نیاز دارند به اینکه در رفتارهای معمولی خود یک شاخص و یک الگو در مقابل چشمشان باشد (بانکی‌پور، ۱۳۹۳: ۱۹). اگر الگوی او حضرت زینب^{علیها السلام} و فاطمه زهرا^{علیها السلام} باشند؛ کارش عبارت از فهم درست، هشیاری در درک موقعیت‌ها، انتخاب بهترین کارها، ولو با فداکاری و ایستادن پای همه‌چیز، برای انجام تکلیف بزرگی که خدا بر دوش همه انسان‌ها گذاشته است. کاری که زن انقلابی ایرانی در دوران انقلاب و دوران جنگ کرد، الگویش زینب^{علیها السلام} بود. حضرت زینب^{علیها السلام} زنی بود، که بالاترین علم‌ها و معرفت را داشت (خامنه‌ای: ۱۳۷۶/۷/۳۰). بنابراین زینب کبری^{علیها السلام} برای زنان ما در طول تاریخ یک الگوست. عقل و متانت، قدرت و شجاعت، شور و احساس عاطفی، صراحت زبان، متانت دل، استواری روح، درعین‌حال مادرانه و خواهرانه با همه انسان‌ها برخورد کردن، در محیط خانه شمع محبت را برای همسر و فرزندان روشن نگه‌داشتن، اینها خصوصیات زن مسلمان است (خامنه‌ای: ۱۳۸۴/۳/۲۵).

زن مسلمان در میدان سیاست، علم و جهاد قدم می‌گذارد؛ بر منبر تدریس می‌نشیند؛ مثل حضرت زینب علیها السلام که درس ایستادگی، شجاعت و قدرت معنوی و روحی یک زن را نشان داد. در واقعه عاشورا افرادی که پشت سر امام حسین علیه السلام راه افتادند، انسان‌هایی بودند که معنویت در درونشان متبلور شده بود. آن مادری که فرزند خود را بافتخار به سمت این میدان فرستاد و امثال اینها در این مبارزه باطنی و معنوی پیروز شدند (خامنه‌ای: ۱۳۷۰/۸/۲۲). حتی در میدان جهاد نیز الگوی زنان ایران است. رشحه‌ای از آن معنویت بر سر این ملت پاشیده شد و آن حرکت عظیم زن ایرانی را در انقلاب و دوران جنگ در عرصه‌های مختلف پدید آورد، که نتیجه آن رسالت زنان امروز در تربیت دینی و پایبندی به دین برای حراست از ارزش‌هاست (خامنه‌ای: ۱۳۷۴/۹/۱۶).

مقام معظم رهبری در مورد نقش مدیریت معنوی حضرت زینب علیها السلام می‌فرماید:

ارزش و عظمت زینب کبری علیها السلام به خاطر موضع و حرکت عظیم انسانی و اسلامی او بر اساس تکلیف الهی است. کار او، تصمیم او، نوع حرکت او، او را این جور عظمت بخشید. هر کس چنین کاری را بکند، ولو دختر امیرالمؤمنین علیه السلام هم نباشد، عظمت پیدا می‌کند؛ بخش عمده این عظمت از اینجا است. اولاً موقعیت را شناخت، هم موقعیت قبل از رفتن امام حسین علیه السلام به کربلا، هم موقعیت لحظات بحرانی روز عاشورا، هم موقعیت حوادث گشوده بعد از شهادت امام حسین را و طبق هر موقعیتی یک انتخاب کرد. این انتخاب‌ها زینب را ساخت (خامنه‌ای: ۱۳۷۰/۸/۲۲).

نیاز امروز انقلاب اسلامی به تربیت انسان انقلابی در راستای تحقق اهداف انقلاب است، که ویژگی‌های خاص خود را دارد. از سوی دیگر، این انسان انقلابی در شکل و قواره زنانه خود و با توجه به خصوصیات زنانه تصویری خاص از زن تراز را تعیین می‌بخشد که می‌تواند الگوی همه زنان جهان باشد. این زن در بیان آیت‌الله خامنه‌ای در تقابل با الگوی شرقی و غربی «الگوی سوم» است. در حقیقت، عینیت انسان تراز انقلاب اسلامی در صورت زنانه خود با عنوان «الگوی سوم» مطرح شده است. زن در تعریف غالباً شرقی، همچون عنصری در حاشیه و بی‌نقش در تاریخ‌سازی است؛ در تعریف غالباً غربی، به مثابه موجودی که جنسیت او بر انسانیتش می‌چربد، ابزاری جنسی برای مردان و در خدمت سرمایه‌داری جدید است، معرفی می‌شد. زنان انقلاب و دفاع مقدس نشان دادند که الگوی سوم «زن نه شرقی، نه غربی» است. مفهوم الگوی سوم، به منزله مفهوم کلیدی در ذیل منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای، خود مفاهیم کلیدی‌ای دارد که تصویر و ترکیب اصلی این الگو را می‌سازد.

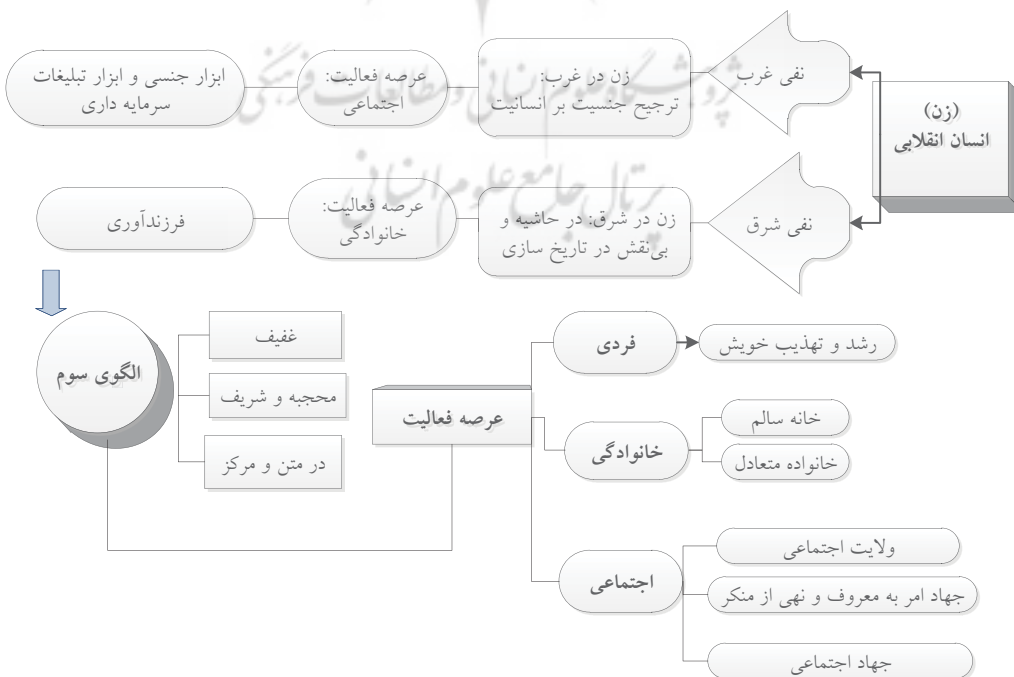
همه ارزش‌های معنوی را می‌توان از درون کانون گرم خانواده که محور آن زن خانواده است، بیرون

کشید و معنویات را در سطح جامعه گسترش داد (خامنه‌ای: ۱۳۸۴/۲/۲۵). زن مسلمان ایرانی تاریخ جدیدی را پیش چشم زنان جهان گشود و ثابت کرد که می‌توان «در متن و مرکز» بود و درعین‌حال «محجبه، شریف و عفیف» بود. می‌توان سنگر خانواده را پاکیزه نگاه داشت و در عرصه سیاسی و اجتماعی نیز سنگر سازی‌های جدید کرد و فتوحات بزرگ به ارمغان آورد. زنانی که اوج احساس و لطف و رحمت زنانه را با روح جهاد و شهادت و مقاومت درآمیختند و مردانه‌ترین میدان‌ها را با شجاعت و اخلاص و فداکاری خود فتح کردند. در انقلاب اسلامی و در دفاع مقدس، زنانی ظهور کردند که می‌توانند تعریف زن و حضور او در ساحت رشد و تهذیب خویش و در ساحت حفظ خانواده سالم و خانواده متعادل و در ساحت ولایت اجتماعی و جهاد امر به معروف و نهی از منکر و جهاد اجتماعی را جهانی کنند و بن‌بست‌های بزرگ را در هم بشکنند (خامنه‌ای: ۱۳۹۱/۱۲/۱۶)؛ بنابراین مقام معظم رهبری الگوی مدیریت معنوی زنان ایرانی و اسلامی را در عرصه فرهنگ ایثار و شهادت، حضرت زینب علیها السلام می‌داند که ویژگی‌های آن به‌اختصار در متن فوق ذکر شد و در مدل مفهومی پژوهش نیز نمودار آن ترسیم خواهد شد.

۳. مدل مفهومی پژوهش

از آنجاکه هر تحقیقی نیازمند یک چهارچوب نظری است که مفاهیم و مباحث را به‌طور منسجم و روشن‌تر بیان کند، در این پژوهش الگوی سوم زن از دیدگاه مقام معظم رهبری به‌عنوان مدل نظری آمده است.

شکل ۱. زن مسلمان انقلابی از دیدگاه مقام معظم رهبری (خادمی و تقی‌زاده، ۱۳۹۸: ۲۶۸)

ابعاد مدیریت معنوی زنان مسلمان در عرصه فرهنگ ایثار و شهادت

۱. مدیریت معنوی زنان قبل از انقلاب اسلامی

فعالیت‌ها و نقش‌های زنان مسلمان و انقلابی ایران اسلامی، تنها مربوط به بعد از انقلاب اسلامی نیست، بلکه این زنان ایثارگر قبل از انقلاب اسلامی نیز با مدیریت معنوی خود توانستند، هم در خانه و هم در عرصه بیرون از خانه، با تدبیر و دوراندیشی، فضا را به گونه‌ای مدیریت کنند که برگ سبزی برای پیروزی انقلاب اسلامی رقم زند. حساس‌ترین زمان مدیریت معنوی آنان مربوط به دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ است که باعث اوج‌گیری جریانات انقلابی شد. در ذیل به مهم‌ترین نقش‌های مدیریتی زنان در بعد معنوی پرداخته خواهد شد.

یک. تبلیغات و سخنرانی‌های فرهنگی

یکی از فعالیت‌های فرهنگی زنان در حوزه مدیریت معنوی، نقش تبلیغاتی است که به صورت چاپ و توزیع اعلامیه‌ها قبل از انقلاب اسلامی است؛ به‌ویژه اعلامیه‌های امام رهبر که نقش عمده‌ای در جریان انقلاب داشته است. از همان ابتدای انقلاب، سعی می‌شد که این امر خطیر به زنان واگذار گردد، زیرا کمتر مورد ظن ساواک واقع می‌شدند (طهماسبی کهیانی، ۱۳۸۵: ۱۴۹).

باگذشت زمان، متعاقباً نقش زنان در توزیع اعلامیه‌ها بیشتر می‌گشت، به‌طوری‌که در سال ۱۳۵۳ بیشتر اعلامیه‌ها به‌وسیله زنان توزیع می‌شد، با این کار زنان سهم بزرگی در پیشرفت انقلاب داشتند. تعداد زیادی از زنانی که به زندان‌ها افتادند، متهم به توزیع اعلامیه بودند و با وجود خطرهای قابل تصور به این کار مبادرت می‌ورزیدند. در جریان نهضت زنان نیز تعداد فراوانی بیانیه و اعلامیه از طریق روزنامه‌ها و ... در فرصت‌های مقتضی منتشر کردند که در آنها علاوه بر مسائلی که در سایر بیانیه‌ها مطرح می‌شد، به مسائل دیگری مانند آینده زنان و نقش آنان در حکومت اسلامی آینده، مشکلات و موانعی که زنان مبارز، برای مبارزه علیه رژیم با آن مواجه بودند، خطرات و انحرافات که نهضت‌ها را تهدید می‌کردند، به‌خصوص درباره قضیه زنان می‌پرداختند. این اعلامیه‌ها و بیانیه‌ها در شهرهای مختلف به‌وسیله قشرهای مختلف زنان منتشر می‌شد، به‌طوری‌که در هدایت و مدیریت معنوی نقش زنان در جریان نهضت نقش زیادی داشت (طهماسبی کهیانی، ۱۳۸۵: ۱۵۰). انجام این نوع فعالیت‌ها باعث ترویج فرهنگ ایثار و شهادت می‌شد؛ یعنی فضا سازی مؤثر را به دنبال داشت و موجب بالا رفتن روحیه رزمندگان و خانواده‌های آنها می‌شد. نمونه عینی این تأثیرگذاری سخنرانی‌های مادران و همسران شهید و اشعار حماسی آنها است.

مورخ انقلاب اسلامی، سید حمید روحانی، در کتاب **نهضت امام خمینی** در رابطه با حضور فعال زنان در تظاهرات پانزده خرداد می‌نویسد:

نقش زنان غیور و مسلمان قم در جنبش و شورش ضد حاکم چشمگیرتر بود. بسیاری از این زنان فداکار و انقلابی، کودکان شیرخوارشان را همراه آورده بودند. ورود زنان به صف تظاهرکنندگان از جان‌گذشته، مردان را تکان داد و به خروش افکند (روحانی ۱۳۸۷: ۱ / ۴۷۶)

همچنین یک شاهد عینی از حضور زنان در این نهضت چنین گزارش می‌دهد:

زنان پیشاپیش مردان، هر یک خنجری در کف گرفته و به آهنگ شعار مردان، خنجر را بالا می‌بردند و منظره‌ای باشکوه به وجود آورده بودند. کم‌کم حوصله از ماندن در صحن سر رفت، اول زن‌ها به تظاهرات خیابانی از صحن بیرون ریختند و سپس مردها. یک‌مرتبه گروهی پیراهن سیاه آمدند جلوی مردم و افتادند به جان شیشه‌ها و درهای مغازه‌های بسته. هنوز چند قدمی مردم از صحن دور نشده بودند که طنین مسلسل پلیس در هوا پیچید و به‌جای اینکه به پیراهن سیاه‌ها شلیک شود، به سینه زنان و مردان که فقط شعار می‌دادند و راه می‌رفتند آتش شد (همان: ۴۸۱).

یک گزارشگر حاضر در صحنه حوادث روز پانزده خرداد چنین می‌نویسد:

مردم اول ریختند منزل سایر علما و بعد از آن به حضرت معصومه و هر کس (که مطلع شد امام دستگیر شده) آمد. در اولین قدم دو زن و یک مرد روزنامه‌فروش به نام سید حسین در خون غلتیدند و بعد چون کشته‌ها پشته شد شماره کشته‌ها و شناختن آنها ممکن نشد (روحانی، ۱۳۸۷: ۱ / ۴۸۱).

در رابطه با نقش زنان در پناه دادن به اعتراض‌کنندگان: در هنگامی که کشتار مردم قم آغاز شد گروهی در برابر تیر و گلوله‌ها، مانند برگ‌های زرد پاییزی به زمین می‌ریختند و به شهادت می‌رسیدند. به‌ناچار به کوچه‌ها پناه می‌بردند و در آنجا نیز مورد حمله قرار می‌گرفتند. یک شاهد عینی مشاهدات خود را چنین گزارش می‌دهد:

راه گریز از هر سو به روی ما بسته بود. به‌ناچار به کوچه بن‌بست نمازی پناه بردیم، ولی جلادان در آنجا نیز دست از سر ما برنداشتند و ما را به مسلسل بستند. مرگ را در چند قدمی خود می‌دیدیم که ناگهان درب خانه‌ای باز شد؛ زنی آشفته و اشک‌ریزان ما را به داخل خانه فراخواند. فقط دوازده نفر از ما با ورود به آن خانه از چنگال جلادان

نجات یافتیم من از پنجره ناظر اوضاع کوچه بودم کاش می‌مردم و آن منظره دلخراش و جانکاه را نمی‌دیدم! ... فقط در همان کوچه نمازی که من شمردم ۳۲ نفر افتاده بودند؛ عده‌ای مجروح و عده بیشتری شهید. ناله جان‌خراش مجروحین به آسمان می‌رفت (روحانی، ۱۳۸۷: ۱ / ۴۸۰).

دو. تلاش جهت تبلیغ و تکریم مقام شهدا

از آنجاکه تمجید و تجلیل و بزرگداشت شهدا موجب نهادینه شدن و درواقع همه‌گیر شدن گفتمان ایثار و شهادت می‌شود (غفاری هاشجین، ۱۳۹۰: ۱۶۶)؛ برپایی مجالس ترحیم برای شهدا یکی از اقدامات مهم برای انقلابیون بود که نتایج مثبت زیادی در پی داشت. این مجالس باعث تداوم روند انقلاب و امیدواری خانواده‌های شهدا به ادامه مبارزه می‌شد. از همه مهم‌تر این مجالس ترحیم فرصت مناسبی برای دور هم جمع شدن افراد متدین و انقلابی، به دنبال آن شکل‌گیری راهپیمایی‌ها و تظاهرات دیگری بود. تعداد قابل توجهی از تظاهرات و راهپیمایی‌ها، پس از مجالس ترحیم به‌وسیله شرکت‌کنندگان در آن برپا می‌شد؛ به‌ویژه مراسم ترحیم آقا مصطفی و دکتر شریعتی (۲۹ بهمن ۱۳۵۷) که در آن (مادران و همسران شهید)، خواهر و مادر شریعتی برای زنان سخنرانی می‌کردند و در پایان مجالس زنان به طرفداری از امام خمینی شعار می‌دادند که با دخالت پلیس تعدادی دستگیر و متفرق می‌شدند. به همین سبب رژیم وحشت زیادی از این‌گونه مجالس داشت (طهماسبی کهیانی، ۱۸۸: ۱۳۸۵ - ۱۸۷). زنان در این مجالس شرکت فعالی داشتند و در آنجا با اصول مبارزه آشنا می‌شدند، فرصت خوبی برای توزیع اعلامیه‌ها به دست می‌آوردند. یا در سوم اسفند ۱۳۵۶ مجلس ترحیمی به مناسبت شهدای ۲۹ بهمن تبریز در مسجد اعظم قم برپا شد که تعداد قابل توجهی از آنان زنان محجبه‌ای که بیشتر دانش‌آموزان مدارس دینی الزهرا و مکتب توحید بودند، در پایان مجالس راهپیمایی می‌کردند (همان).

از آنجاکه یکی از ابعاد مدیریت معنوی توجه به ارزش‌های اخلاقی و انسانی از بعد معنویات است، احترام به خون شهدا، ناشی از اعتقادات دینی و اسلامی است؛ یعنی کسی که در راه وطن ایثار می‌کند شهید است و همیشه زنده است؛ لذا زنان با مدیریت معنوی خود، همپای مردان با بیان خاطرات و سخنرانی، از طریق قداست شهید، مظلومیت او را به گوش جهانیان رساندند و بهترین مبلغ ارزش‌های اسلامی بودند. این زنان مسلمان و انقلابی در حوزه مدیریت معنوی به فعالیت‌های دیگری چون راه‌اندازی کاروان‌های خانواده شهدا، حضور در جبهه‌ها و خطوط عقبه رزمندگان، حفظ روحیه خود و دلجویی از دیگران، توزیع هدایا، ایراد سخنرانی، راه‌اندازی کاروان‌های زیارتی، تقویت روحیه مبارزه با منافقان و ضد انقلابیون، عیادت مجروحان و سرکشی به خانواده‌های شهدا، شرکت یکپارچه در تشییع پیکر شهیدان و غیره می‌پرداختند (مافی، ۱۳۷۶: ۱۳۰).

سه. شرکت در کلاس‌های دینی و مذهبی

فساد فراگیر در جامعه زمان رژیم پهلوی، باعث حساسیت خانواده‌های مذهبی از فرستادن دختران خود به مدارس می‌شد؛ در نتیجه اقدام به تأسیس مدارس مستقل از مدارس حاکم کردند: از جمله آنها مدرسه رفاه بود (سایت کنگره ملی شهدای زن) که در سال ۱۳۴۸ تأسیس شد. رضوانه دباغ (دختر مرضیه حدیدچی)، سوسن حداد عادل (خواهر دکتر غلامعلی حداد عادل) و غیره از شاگردان همین مدرسه بودند که به دلیل نوشتن اخباری که از رادیو عراق علیه رژیم پخش می‌شد و سایر فعالیت سیاسی توسط ساواک دستگیر و شکنجه شدند. این مدرسه محل اجتماع مبارزان مذهبی و جایگاه مناسبی برای آموختن اصول مبارزه بود (غفاری هاشجین و حیدری، ۱۳۹۳: ۶۳). از این طریق زنان در مسیر نهضت هدایت می‌شدند. به همین سبب مأموران رژیم به فعالیت‌های این مدرسه حساسیت‌های زیادی داشتند. پیوسته معلمان و گردانندگان آن را زیر نظر داشتند تا آنجا که انحلال آن در سال ۱۳۵۲ به دست ساواک، نشان‌دهنده مدیریت معنوی موفق و سازنده زنان در جریان نهضت است (طهماسبی کهیانی، ۱۳۸۵: ۱۵۹). علاوه بر این از آنجاکه حوزه علمیه قم پایگاه اصلی نهضت امام خمینی ره بود، به تبع آن مدارس دینی زنان قم نیز در هدایت زنان در جریان نهضت امام نقش زیادی داشت.

شهر قم دو مدرسه دینی دخترانه به نام مکتب الزهرا و مکتب توحید داشت. مدرسه مکتب الزهرا وابسته به دارالتبلیغ اسلامی بود که یکی از مراکز اجتماع زنان مبارز بود و مدرسان آن اغلب به تبلیغ علیه رژیم و دفاع از امام ره می‌پرداختند. مدرسه مکتب توحید که در سال ۱۳۵۵ ساخته شد به دلیل عدم وابستگی به سازمان‌های دولتی، در مبارزه علیه رژیم فعال‌تر بود. محصلان مدارس مذکور در تمام جریان‌های انقلاب، مانند راهپیمایی‌ها، تظاهرات و تکریر و توزیع اعلامیه‌ها در قم و سایر شهرها نقش زیادی داشتند. خانم لباف درباره رفتنش به جلسات مذهبی می‌گوید:

آموزش‌های مذهبی من علاوه بر اینکه در محیط خانه وجود داشت، اولین باری که با جلسات مذهبی آشنا شدم، جلسات مرحوم خانم توران انصاری بود که در محله‌های شترداران تهران، نزدیک همان منزل ما بود که ادیب الممالک بود، جلساتی را هفته‌ای یک بار داشتند که ضمن سایر آموزش‌ها، سوره انعام را حفظ می‌کردند؛ من هفته‌ای یک روز به آنجا می‌رفتم (مراد حاصلی خامنه، ۱۳۸۶: ۱۲۱).

این زنان علاوه بر فعالیت و مبارزات سیاسی، در راستای مدیریت معنوی، از طریق برگزاری کلاس‌های قرآن، نهج‌البلاغه و غیره، اقدام به آگاه‌سازی جهت آمادگی روحی و روانی مردم، به‌ویژه جوانان، برای زمینه‌سازی پیروزی انقلاب اسلامی در عرصه‌های فرهنگ ایثار و شهادت داشتند. بدین

ترتیب مدارس علمیه خواهران یکی از مراکز مهم مدیریت معنوی زنان در جریان انقلاب بودند، بسیاری از زنان مبارز پرورش یافته این مدارس بودند که اصول انقلاب و مبارزه را به زنان آموزش می دادند (همان: ۱۶۱)؛ از جمله این زنان برجسته که از مؤسسان حوزه علمیه در این دوره بودند خانم سیده نصرت بیگم امین، معروف به بانو امین، است که از چهل سالگی تا پایان عمر به تألیف کتاب، تدریس و پاسخ گویی به پرسش های دینی و تأسیس مؤسسات فرهنگی مشغول بود. تأسیس مدرسه علمیه ای به نام مکتب فاطمه علیها السلام که با بیش از ششصد تا هزار شاگرد، در سال ۱۳۴۶ آغاز به کار کرد، از دیگر کارهای فرهنگی امین است که در اوضاع بسیار سخت فرهنگی و سیاسی جامعه صورت گرفت و زمینه تحصیل زنان علاقه مند به آموختن معارف اسلامی را فراهم ساخت. تأسیس چند دبیرستان دخترانه و تربیت شاگردان، بخشی از فعالیت های وی محسوب می شود. دو زن به نام های همایونی و غازی از شاگردان برجسته وی، پس از مرگ وی به اداره امور این مدرسه پرداختند (طیبی، ۱۳۸۰: ۳۴). ایشان در ایامی که لازم می دید باید دفاعی صورت بگیرد و کاری انجام شود، از منزل خارج می شد و به تدریس و راهنمایی زنان می پرداخت. وی می گوید:

ای بانویی که با ادعای مسلمانی کشف حجاب نموده ای و با این وضعیت شرم آور علنی در معابر و خیابان ها، خودآرایی می نمایی! آیا فکر نمی کنی که با این عمل، که نباید آن را عمل کوچکی بپنداری، چه لطمه بزرگی به شریعت می زنی؟ ای بانوی اروپایی منش! این گناه را کوچک مشمار و اگر واقعاً مسلمانی، این طریق مسلمانی نیست. اگر عقیده به تعلیمات اسلامی نداری، بی دینی خود را اعلام کن که عمل قبیح تو باعث جرئت دیگران نشود و اگر علاقه مند به شریعت نیستی، دشمنی چرا؟ پیامبر صلی الله علیه و آله با صنف زن بد نکرده است. در زمانی که زن ها در جامعه هیچ ارزشی نداشتند، برای زن حقوق قائل شده و زن را در تمام شئون اجتماعی، در ردیف مردها قرار داده است (امین، ۱۳۹۸: ۳۴).

در زمانی که خانم صدیقه دولت آبادی به همراه جمعی از زنان همفکر خود با ایجاد «شرکت خواتین اصفهان»، به تبلیغ تفکر غیردینی می پرداخت، بانو امین با سخنرانی در جلسات مذهبی زنان و تأسیس «کانون تبلیغات و تعلیمات دینی» و نگارش کتاب **روش خوشبختی** به شبهه افکنی های دولت آبادی و همفکرانش پاسخ می داد. با استقبال زنان متدین اصفهان از سخنرانی ها و مرکز تازه تأسیس امین و بالا گرفتن اعتراضات به عملکرد شرکت خواتین اصفهان، سرانجام دولت آبادی مجبور به تعطیلی روزنامه زبان زنان و ترک اصفهان شد (همایونی، ۱۳۸۶: ۴۹ - ۴۶). او در مقابل ناسیونالیسم رضاشاه، خود را «بانوی ایرانی» لقب داد (دفتر مطالعات فرهنگی بانوان، ۱۳۷۴: ۲۵۵ - ۲۵۴).

خانم شهبانو صفری بانوی عالمه مجتهد، مؤسس اولین حوزه علمیه خواهران در کشور است که خدمات فرهنگی و اجتماعی ارزنده‌ای را از خود به جای گذاشته است. وی از واقفان خیراندیش و مؤسس ۴۰ مکتب عصمتیه در سراسر کشور است، که نقش بسزایی در حفظ فرهنگ عفاف و حجاب داشته است. ایشان از مبارزین انقلاب اسلامی بر ضد رژیم شاهنشاهی بود که در تمام دوران نهضت امام خمینی ره به فعالیت‌های سیاسی مشغول بود؛ به همین خاطر بارها دستگیر، شکنجه و تبعید شد. اسناد مبارزات وی در پرونده ساواک موجود است. بین وی و منافقان، همچنین اعضای انجمن حجتیه، اختلاف زیادی وجود داشت، تا آنجا که به شدت با اشاعه تفکرات آنها در جامعه و بین شاگردانش برخورد می‌کرد. این موضوع از خانم صفری یک چهره ولایی و انقلابی سرسخت ساخته بود که به هیچ عنوان تسامح و تساهلی با کسی در این خصوص نداشت (ماهنامه پیام زن، ۱۳۸۲: ش ۱۴۰: ۵۷ - ۵۶).

قبل از انقلاب گروه دختران عصمتیه، فعالیت‌های فرهنگی را در جهت آگاهی‌بخشی دینی و با لفاف سیاسی برای دختران و زنان انجام می‌دادند. همچنین آموزش قرآن و برگزاری مراسم دعا و کلاس‌های آموزشی از برنامه‌های آنان بود. کار آنان ابتدا در محل عصمتیه آغاز شد. این مکان را کمال احمدزاده در خرمشهر «به‌منظور تدریس و تفسیر قرآن، تدریس زبان عربی و طرح بررسی مسائل مذهبی و انتشار جزوات و نوشته‌های مذهبی و توزیع آن بین اعضای عصمتیه» تأسیس کرده بود و خانم مهرانگیز احمدزاده آن را اداره می‌کرد. این مکان به تدریج محل فعالیت برخی از خواهران مذهبی با گرایش ضد رژیم شد. به همین دلیل چند تن از اعضای آن احضار و بازجویی شدند و آن محل تعطیل شد؛ اما فعالیت افراد به محل‌های دیگر منتقل شد؛ حتی به شهرهای همجوار کشید. خواهران گروه هرکدام گاهی احضار و بازداشت می‌شدند؛ از جمله آنان معصومه اژدرافشار و فخریه اژدرافشار، صدیقه جهان‌آرا، مکيه عقيلي‌زاده، و... بودند. فعالیت این گروه با وجود مزاحمت‌های شهربانی و ساواک بدون وقفه ادامه یافت تا به تظاهرات مردم مسلمان منجر شد (روحانی، ۱۳۹۰: ۴ / ۲۲۰).

بنابراین ایفای نقش زنان مسلمان و انقلابی، در حوزه آمادگی روحی و روانی مردم از طریق آگاه‌سازی جوانان و همراهی با آنان نشان‌دهنده مدیریت معنوی خوب این زنان مبارز است. به‌ویژه وقتی از ارزش‌هایی چون شهادت‌طلبی دفاع می‌کنند؛ چون ایفای نقش در پرداختن به معنویات و اصول اعتقادی و ارزشی و روحی روانی، همه می‌تواند محرک افراد باشد؛ از طرفی بُعد فرهنگی به‌ویژه معنویات اساس و پایه کار است؛ لازمه آن مدیریت و دوراندیشی خوب زنان انقلابی در عرصه فرهنگ ایثار و شهادت است.

چهار. مسائل زندانی شدن، تبعید، شکنجه

یکی از صحنه‌های باشکوه حضور زنان در انقلاب، مقاومت‌ها و رشادت‌های آنان در زندان‌های مخوف

رژیم بود که به همگان ثابت کرد، جنس زن هم می‌تواند در راه ایمان و عقیده خود با تحمل شدیدترین مسائل و مشکلات تسلیم نشود؛ بنابراین در این قسمت به شکنجه و مسائلی که زنان مسلمان و انقلابی، به‌عنوان پیامد مدیریت معنوی خود داشتند، پرداخته خواهد شد.

به‌طور کلی تعداد زنان زندانی سیاسی در سال ۱۳۵۵ به ۱۲۰ نفر می‌رسید. اغلب وقتی یکی از مبارزان تحت تعقیب رژیم بود، همسر، مادر، خواهر او نیز به زندان می‌افتادند. تعدادی از زنان صرفاً به دلیل اینکه درب خانه خود را به هنگام تظاهرات و جنگ‌های چریکی به روی مبارزان تحت تعقیب باز کرده بودند به زندان می‌افتادند. زنان زندانی به وحشیانه‌ترین شکل شکنجه می‌شدند. نه تنها شکنجه جسمی، بلکه شکنجه روحی نیز به‌شدت درباره زنان معمول بود. شکنجه‌های روحی زنان سیاسی که وحشیانه و غیرانسانی‌ترین شکل شکنجه‌ها بود، به طریق مختلفی اجرا می‌شد؛ مثلاً فرزندان خردسال آنان را در حضورشان زندانی می‌کردند، آنان را تهدید می‌کردند که در صورت عدم اعتراض فرزندشان را می‌کشند (رحمانیان، ۱۳۷۶).

در کمیته مشترک ضدخرابکاری بیش از ۷۴ نوع شکنجه بود که تعدادی در اسرائیل و آمریکا آموزش دیده بودند. به ادعای تهرانی، «مهوش جاسمی را آرش شکنجه‌گر طوری با لگد به سرش زد که بر اثر خونریزی مغزی جان سپرد» (حسن‌پور، ۱۳۸۶: ۲۴۴ و ۲۴۸). خانم خاموشی شهادت داده است:

متهم «آرش» در برابر شوهرم بچه شیرخوار را از بغلم کشید، مرتکب اعمال وحشیانه و ضدانسانی شد که ایشان شرم به نوشتن این اعمال دارند (همان: ۲۸).

طاهره سجادی می‌گوید:

در یکی از صحنه‌ها در زندان صدای ناله دختر مبارزی را شنیدم، بلاخره فهمیدم که منوچهری این دختر را درون چادری پیچیده و سروته چادر را گره‌زده است؛ با حسینی به جانش افتاده‌اند. آرش به او (گزارش‌کننده) گفت: خوب است برگرد پایین بقیه ماجرا را ببینید. حسینی و منوچهری همچون سگ‌هایی وحشی و گرسنه با بدن‌های نیمه‌عریان که تنها شلواری به پا داشتند؛ با مشت و لگد به جان دختر بیچاره افتاده بودند (غیاثیان، ۳۹۲: ۱۳۸۸).

به گفته یکی از زندانیان: «زهره ذوالفقاری را آن‌قدر شکنجه کردند که دیوانه شد و پس از آزادی در اوایل دهه هفتاد خودکشی کرد». رقیه دانشگری به‌عنوان یکی از زندانیان سیاسی چپی می‌گوید:

خانم معصومه شادمانی که مجاهد بود بر اثر شکنجه‌های سختی که در دوره شاه بر او اعمال شده بود و مقاومت و استواری او زبازد بود. سرانجام او را کشتند. یادم می‌آید در

آن سال‌ها اثر شکنجه بر بدن او چنان نقش گرفته بود که فرستاده صلیب سرخ جهانی در سال ۱۳۵۶ با دیدن پاهای لهیده، از شکل افتاده او سری به تأسف تکان داد و گفت: ابعاد فاجعه در زندان‌های ایران بسیار وسیع است (حاجی تبریزی، ۱۳۸۴: ۳۲۵ و ۳۲۶).

با وجود این شکنجه‌ها، زنان مسلمان و انقلابی در زندان نیز دست از این نقش هدایتی و مدیریت معنوی خود برنداشتند، چادر و نماز را رها نکردند، حتی تا جایی که امکان داشت، کمونیست‌ها و دیگر هم‌بندهای زندانی را هم ارشاد می‌کردند؛ در واقع روی اعتقادات آنها کار می‌کردند تا طرفداران جبهه انقلابی بیشتر باشد. برای مثال خانم مرضیه دباغ به‌عنوان یکی از این زنان مسلمان و مبارز، در زندان، علیرغم اظهار بی‌سوادی، به‌طور غیرمستقیم بر برنامه‌هایی برای هدایت چپی‌ها نظارت داشت؛ به‌ویژه از راه نماز، روزه، شب‌زنده‌داری و مطالعه، الگوی عملی آنها بود. ایشان بسیاری از خانم‌های غیرمذهبی که دارای افکار التقاطی بودند را هدایت می‌نمود (حیدری و همکاران، ۱۴۰۲: ۲۶۶ - ۲۳۷). خانم دباغ در مقابل این جریان‌های مسموم و انحرافی، سفت‌وسخت می‌ایستادند و اجازه سوءاستفاده به کسی نمی‌دادند. عمده فعالیت ایشان و دیگر مبارزان از کشور بدین قرار بود که افکار عمومی جهان را علیه شخص شاه و رژیم پلیسی و سفاک پهلوی روشن کنند (شفیعی، ۱۳۸۵: ۲۹۸ - ۱۵۶).

۲. مدیریت معنوی زنان بعد از انقلاب اسلامی

بعد از پیروزی انقلاب به دلیل شکل‌گیری گروهک‌های منافق و ضدانقلاب و غیره، زنان این بار نسبت به دوره پهلوی در فضایی آزادانه‌تر، چادر خود را به‌عنوان نماد فرهنگی و پاسدار خون شهیدان به سرکرده، با مدیریت معنوی خود به ایثارگری درزمینه‌های مختلفی پرداختند که این خود اعتراضی است به اندیشه نفی زن به‌عنوان یک انسان، شیء‌گونه‌گی، مبنا قرار دادن جسم زن، حاشیه‌گرایی و آزادی که به‌تدریج طی سال‌ها و قرون متوالی به‌صورت یک فرهنگ در جامعه ایران جاافتاده بود (حسن، ۲۹: ۱۳۷۹). در ذیل به نمونه‌هایی از ایثارگری‌های زنان که به‌طور مستقیم متأثر از مدیریت معنوی آنان است پرداخته خواهد شد.

یک. تبلیغ و همکاری اطلاعاتی و مطبوعاتی

این عرصه بستر مناسبی را برای مشارکت زنان فراهم کرد. پیش از انقلاب حضور زنان در این عرصه‌ها، مبتذل و با تکیه بر جنبه‌های جنسی و ظاهری بود. این مسئله بر جنبه متعالی و شخصیت انسانی زن غلبه داشت؛ ولی پس از پیروزی انقلاب بسیاری از این فعالیت‌ها ممنوع شد و زنان با هویت انسانی خود مجدداً فرصت حضور یافتند. چراکه زنان در رسانه‌های جمعی به‌عنوان تولیدکننده یا هنرپیشه ظاهر شدند.

بنیان‌گذار جمهوری اسلامی دیدگاه کلی خود را در این ضمیمه بیان می‌کند: «من با سینما مخالف نیستم، اما با فحشا مخالفم». اسلام هنر را در جهت اهداف عالی به خدمت می‌گیرد و از همه دعوت می‌کند که با ابزارهای مناسب، انسان را به‌طرف آن اهداف سوق دهند.

درواقع اسلام به دنبال «هنر متعهد» است تا بتواند در عرصه‌های مختلف فعالیت کند (تبیان، ۱۳۷۸: ۲۴۷). انجام این نوع فعالیت‌ها باعث ترویج فرهنگ ایثار و شهادت شد؛ یعنی فضا سازی مؤثر را به دنبال داشت و هم موجب بالا رفتن روحیه رزمندگان می‌شد. از جمله عرصه‌های مدیریت معنوی زنان در این بخش شامل: تهیه و نصب شعارنوشته‌ها، تراکت‌های تبلیغاتی و شعارها و غیره نیز شیوه دیگر بود؛ به‌ویژه اشعار حماسی مرحومه سپیده کاشانی و سخنرانی مادران شهید، همچنین فعالیت‌هایی که توسط خواهران طلبه در مبارزه با ضدانقلاب‌ها انجام می‌گرفت، در راستای حفظ فرهنگ اسلامی بوده است (طهماسبی کیهانی، ۱۳۸۵: ۱۴۲). خانم فاطمه توکلی شعر زیر را برای فرزند شهیدش سروده است:

درودت باد ای شیر دلاور	علی جان نور چشم جان مادر
به قلب مهربانت عشق رهبر	وجودت پر زایمان بود و تقوا
تو بودی دشمن ظلم ستمگر	تو بودی عاشق قرآن و اسلام
شهیدان زنده‌اند الله اکبر	شهید راه حق گشتی ولیکن

(مافی، ۱۳۷۶: ۷۸)

بنابراین دقت در متن و مفهوم شعر گفته‌شده توسط مادر شهید امامی، نشان دهند مدیریت معنوی این مادر شهید، حتی بعد از شهادت فرزندانشان در قالب ادبیات شاعرانه است؛ تا به دشمنان و سایرین هم به لحاظ اخلاقی، هم دینی و اعتقادی این پیام را دهند که شهادت پایان زندگی نیست؛ به‌ویژه شهادت در راه حق. در همه این مباحث پیام معنویت نهفته است که فقط یک زن مسلمان و انقلابی می‌تواند بعد از شهادت فرزندش این همکاری تأثیرگذار در عرصه معنویات را با مطبوعات داشته باشد. این‌چنین مبلغ جایگاه ارزشی ایثار و شهادت به‌عنوان یک فرهنگ دینی و اسلامی باشد.

دو. ضرورت تشکیل بسیج خواهران

تاریخچه تشکیل بسیج خواهران، هم‌زمان با فرمان حضرت امام خمینی ره در ششم آذرماه ۱۳۵۸، است. ارتش نظامی خواهران همگام با برادران فراگیری آموزش‌های نظامی را در سراسر کشور به‌طور نسبی شروع کردند. در این دوره مسئولیت آموزش هزار نفر از دختران دانش‌آموز، بر عهده خانم داعی‌پور بود که طبق فتوای امام خمینی ره از آنها حمایت می‌شد (مافی، ۱۳۷۶: ۱۳۷).

فعالیت‌های بسیج خواهران که به تصویب شورای عالی سپاه رسیده است عبارت‌اند از: ۱. امور درمانی و امداد کشور؛ ۲. امور حفاظتی و انتظاماتی؛ ۳. امور مربوط به سرکشی خانواده‌های رزمندگان؛ ۴. امور مربوط به پشتیبانی جنگ؛ ۵. امور مربوط به تبلیغات و توجیهات سیاسی؛ ۶. امور مربوط به شرکت در راهپیمایی‌ها که از طریق سپاه مشخص می‌شود و حفظ آمادگی به‌منظور دفاع از کوی و برزن. تشکیلات بسیج خواهران از سال ۶۵ به‌صورت کشوری درآمد و در سال ۱۳۶۷ کاملاً انسجام یافت. در کنار برنامه‌ها سایر فعالیت‌های زنان شامل: حمایت از خواهرانی که به پشت جبهه اعزام می‌گردیدند، رفع نیازهای فرهنگی و خدماتی، ارتباط با سپاه پاسداران نگهداری مهمات جنگی و نگهداری تا سایر فعالیت‌ها در مساجد را می‌توان نام برد (همان: ۴۳). خواهر رضایی، قائم‌مقام بسیج خواهران اهواز، می‌گفت:

شب‌ها جهت امنیت شهر به گشت‌زنی در شهر می‌پرداختیم یا وقتی شهر بمباران و زیر گلوله‌باران توپ قرار می‌گرفت خواهران در مقر بسیج می‌ماندند و به‌محض اطلاع از محل اصابت گلوله برای کمک‌رسانی می‌شتافتند (رحمانیان، ۲۲: ۱۳۷۶).

بدین‌ترتیب زنان نگهداران اصلی جبهه‌ها با مدیریتی معنوی که داشتند، در قالب بسیج خواهران نهادینه شدند؛ تا بتوانند پشت جبهه‌ها را قوی نگه‌دارند. وقتی که جنگ تمام شد نیز در صحنه‌های سازندگی و فرهنگی، ورزشی و غیره مشغول فعالیت شدند (همان: ۱۴۳).

سه. تربیت فرزندان صالح و ایثارگر

سبک تربیتی خانواده، تأثیر زیادی در رفتار افراد دارد؛ برای مثال: از بعد معنوی تربیت، اگر یک فرزند به درجه بالایی از آمادگی اعتقادی و روحی رسیده باشد که شهادت پایان زندگی نیست، در میدان عرصه‌های مبارزه با دشمنان اسلام بیشتر حضور می‌یابد، چراکه لازمه ایجاد این انگیزه و آمادگی، تربیت دینی و اسلامی، به‌ویژه با تأکید بر معنویات است که بی‌شک مادران مسلمان و انقلابی با مدیریت معنوی خود، نقش چشمگیری در تربیت چنین فرزندان صالح و خدمتگزاری دارند.

بنابراین زنان به لحاظ نقش تربیتی ویژه‌ای که در خانواده دارند، همواره تأثیر مثبتی بر روند مبارزات تاریخ به جای گذاشته‌اند؛ به‌طوری‌که می‌توان ادعا کرد که اگر نقش مدیریت معنوی، تهییج، ترغیب، همراهی زنان نباشد، مردان هرگز توفیق حضور در صحنه‌های مبارزه و جهاد در راه خدا را نخواهند یافت. بانوان ضمن محدود نگاه داشتن سطح توقعات خود در غیاب مردان تمامی مسئولیت‌های پرورشی و اقتصادی خانواده را عهده‌دار شدند (گلی زواره، ۱۳۸۰: ۳۴). علاوه بر بیانات حضرت امام خمینی ره، درباره اهمیت نقش تربیتی مادران در سعادت و شقاوت جامعه، مقام معظم رهبری نیز می‌فرمایند زنان ما دو نقش در طول دوران مبارزه ایفا کردند: «۱. نقش فعالیت مثبت مبارزه‌گر و تلاشگر؛ ۲. نقش صبر و

شکيبايي و مساعدت و تحمل سختي‌هاي ناشي از مبارزه» (کنگره بين‌المللي زن، ۱۳۶۶). مدیریت معنوی این زنان انقلابی، در حوزه تربیت فرزندان به حدی موفق بوده است که هم مادران و هم فرزندان با افتخار از شهادت یاد می‌گویند؛ برای مثال، مادر شهید آذرنیا، به شهادت فرزندش افتخار کرده و می‌گوید:

وقتی فرزندم حسین به جبهه رفت گفت: مادر دعا کن شهادت نصیب من هم بشود. آن روزی که در خون خود بغلطم، روز دامادی من است (مافی، ۱۳۷۶: ۷۶).

آنچه برای این مادران اهمیت داشت پیروزی اسلام بود آنها بر این باور بودند که فرزندان امانت‌های الهی هستند که باید به صاحبش برگردانده شوند. در نتیجه مسئولیت اداره منزل را بر عهده داشتند و سایر سختی‌ها را متحمل می‌شدند (اداره کل روابط فرهنگی، ۱۳۷۰: ۱۸۱).

چهار. تحکیم ویژگی‌های ایثار و فداکاری

پرورش روح بلند ایثارگری در تمام ابعاد آن، در طول هشت سال دفاع مقدس، اعجاب جهانیان را برانگیخت، زنانی که با نقش مدیریتی و معنوی خود که داشتند همه‌چیزشان را در طبق اخلاص نهادند و با این حال احساس شرمندگی می‌کردند که نمی‌توانند خدمت دیگری را در راه انقلاب انجام دهند؛ بانوانی که برای کمک به جبهه‌ها و تداوم انقلاب، حلقه‌های ازدواج و مهریه خویش را اهدا کردند. آیا ایثار و فداکاری از این بزرگ‌تر که زنان این سرزمین، همسر و فرزند محبوبشان را علی‌رغم دل‌بستگی و علاقه بسیار، به حضور در جبهه تشویق و ترغیب نمودند؟ در اصفهان خواهر نیکوکاری در شهر دلجان کل مبلغ مهریه‌اش را که معادل ۱۱۰ هزار ریال بود، جهت هزینه رزمندگان تقدیم رئیس‌جمهور کرد. برادر علی‌پور مسئول ستاد جذب کمک‌های مردمی می‌گوید:

یک روز خواهری به ستاد مراجعه کرده بود، می‌گفت پسر من در جبهه است. وقتی او و امثال او آن قدر در جبهه ایثار می‌کنند ما چرا کاری نکنیم؟ آمده‌ام بگویم یک فرش در خانه دارم، بیا بید آن را بفروشید، وجه آن را هر طور صلاح می‌دانید خرج جبهه کنید (گروه نویسندگان، ۱۳۹۱: ۶۶).

پنج. حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس

در راستای حفظ ارزش‌های معنوی و اسلامی، زنان مسلمان و انقلابی در این عرصه با مدیریت موفقیتی که در حوزه معنویات داشتند، نگذاشتند فرهنگ ایثار و شهادت به فراموشی سپرده شود. زنان و به‌خصوص همسران، مادران و خواهران شهدا، جانبازان و اسراء نقش بسزایی در ترویج ارزش‌ها و فرهنگ روزهای آتش و خون دارند. انتشار نامه‌های خانواده رزمندگان در آن روزها، مراسم یادبود و غیره همگی در بزرگداشت یاد آن روزها اثرگذار است (سایت ایران زنان). گذشته از آن نقش‌آفرینی زنان در

عرصه‌های هنر و ادبیات، به‌ویژه اشعار سپیده کاشانی در حماسه رزم‌آوران، نیز همگی در ترویج فرهنگ ایثار و شهادت مؤثر است.

سایر عرصه‌های ایفای نقش مؤثر مدیریت معنوی زنان شامل: حضور در مراسم تشییع پیکر پاک شهدا، شرکت در نماز جمعه و سخنرانی‌های مسئولین کشور، شرکت در دعای توسل و کمیل، زیارت عاشورا در کنار خانواده‌های معظم شهدا و مفقودین و اسرا، حضور در اردوهای کوتاه‌مدت، دیدار با امام خمینی ره و مقامات بلندپایه، سر زدن به بیت مراجع عظام، دیدار با نمایندگان امام در شهرهای آسیب‌دیده از جنگ تحمیلی، حضور در روستاهای کشور برای آگاهی دادن و ترغیب به حضور در جنگ (گروه نویسندگان، ۱۳۹۱: ۷۲). خانم شکوهی یکی از ستادهای فرهنگی استان خراسان بود که با همکاری سایر خواهران، در زمینه تقویت نقش مدیریت معنوی زنان به کارهای فرهنگی چون نمایشنامه‌نویسی، اجرای تئاتر به مناسبت‌های مختلف می‌پرداخت (همان: ۷۲).

درواقع می‌توان گفت خدامحوری رمز پیروزی انقلاب اسلامی ایران در چهارچوب فرهنگ ایثار و شهادت‌طلبی بوده است؛ چراکه ایثار یعنی حتی از جان گذشتن. جان چیزی است که بالاترین دارایی هر فرد است؛ این یعنی از دنیا گذشتن. کسی از دنیایش می‌گذرد که آخرتش را به دست بیاورد، پس به‌راستی می‌توان گفت این ارزش‌های معنوی در کنار مدیریت معنوی زنان بوده است که جانشین ارزش‌های مادی شده بود. ارزش‌های معنوی چیزی جز عوامل فردی و جمعی ذکرشده نیست. زنان ایثارگرایانه با خدای خود معامله کردند، جان، مال، همسر و فرزند و غیره را دادند تا شهادت را قسمت خود کنند.

شکل ۲. ابعاد مدیریت معنوی زنان مسلمان انقلابی در عرصه فرهنگ ایثار و شهادت (منبع: یافته‌ها)

نتیجه

نتایج پژوهش حاکی از آن است که انقلاب‌ها متأثر از عوامل مختلفی به ثمر می‌رسند. در پیروزی انقلاب اسلامی ایران نمی‌توان سهم و نقش زنان به‌ویژه نقش مدیریت معنوی زنان را در کنار مردان نادیده انگاشت. مهم‌ترین عامل محرک زنان در انقلاب اسلامی، مؤلفه‌های فرهنگ ایثار و شهادت است که با یاری ایمان به هدف، شناخت دشمن، اهداف سیاسی و اجتماعی، الگوگیری از حضرت زهرا (س) و حضرت زینب (س) و بصیرت کامل توانستند مدیریت معنوی موفق‌تری در این عرصه داشته باشند. تا آنجا که سهم بسزایی را در حفظ ارزش‌های انقلابی هم قبل و هم بعد از پیروزی انقلاب اسلامی برای خود رقم زدند. این زنان در شرایط بحرانی انقلاب، با مدیریت صحیح خود، تهدیدها را به فرصت تبدیل کردند. اگر جایی شهید می‌دادند، یا از دشمن آسیب می‌دیدند، آن را فرصتی می‌دانستند برای یادآوری قیام عاشورا؛ از طرفی با شناخت ضعف فرهنگی دشمن و تأکید بر نقاط قوت خود که لازمه این شناخت مدیریت معنوی و بصیرت است، در عرصه فرهنگ ایثار و شهادت به‌خوبی ظاهر شدند، از تهدید، ارعاب، تبلیغات دشمن، اسارت و سختی‌های آن واهمه‌ای نداشتند؛ با بینشی مبتنی بر معرفت الهی، سکان معنوی را در عرصه مبارزات انقلابی در کنار دیگر مبارزین به دست گرفتند و در این عرصه موفق شدند.

این زنان انقلابی قبل از انقلاب که جو خفقان حاکم در رژیم پهلوی، حاکم بود و مردان آزادی نداشتند، چه برسد به زن‌ها، ایثارگرایانه در عرصه‌های سیاسی حضور رساندند و متأثر از زنان صدر اسلام و برای حفظ و بنیان‌گذاری فرهنگ ایثار و شهادت‌طلبی، شکنجه و زندان رژیم پهلوی را با توکل بر خدا و با خون‌دل متحمل شدند. شهادت در نزد آنها چیزی نبود جز مرگ با عزت در مقابل زندگی با ذلت و بالاترین ارزش. بعد از انقلاب نیز با مدیریت معنوی خود عرصه‌هایی چون تبلیغ و همکاری اطلاعاتی و مطبوعاتی، تشکیل بسیج خواهران، تربیت فرزندان صالح و ایثارگر، تحکیم ویژگی‌های ایثار و فداکاری، حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس و فعالیت داشتند. همه این فعالیت‌ها بیانگر این است که حفظ و نگهداری چیزی، مهم‌تر از به دست آوردن آن است. در این عقیده زنان ما نیز برای حفظ سرمایه‌های فرهنگی - اسلامی و برای پایداری نشدن خون شهدا، بعد از انقلاب نیز فعالانه علاوه بر نقش‌آفرینی مدیریتی در سایر حوزه‌ها، عرصه‌های معنوی را نیز هوشیارانه و زینب‌وار مدیریت کردند بنابراین نتایج نشان‌دهنده این است که زنان مسلمان و انقلابی ایران، به‌عنوان مدیران موفق‌تری در حوزه معنوی با بهره‌گیری از رهنمودهای حضرت امام خمینی (ره)، شرایط بحرانی انقلاب را به فرصت تبدیل کردند، الگوی موفق‌تری از مدیریت معنوی را برای بانوان مسلمان جهان اسلام و آینده تمدن نوین اسلامی به‌جا گذاشتند؛

چراکه با بازآفرینی پیام‌های ملهم از دین مبین اسلام، یادآوری حادثه عاشورا، الگوگیری از حضرت زهرا^{علیها السلام} و حضرت زینب^{علیها السلام}، پیام‌های ناب انقلابی فرهنگ ایثار و شهادت را به گوش جهانیان رساندند. به‌طوری‌که تمایز این مدیریت با سایر مدیریت‌های سیاسی و مذهبی دیگر، در متکی بودن آن بر تقوای الهی و بهره‌گیری از رهنمودهای امام خمینی^{علیه السلام} است.

در نتیجه روشن می‌شود که لازمه سهیم بودن در انقلاب، پیشرفت کشور و حتی در رسیدن به تمدن نوین اسلامی، به زن یا مردن بودن نیست، بلکه شرط آن مدیریت درست و به‌موقع، با در نظر گرفتن سه مقوله، زمان، نیاز و کارکرد پدیده مورد نظر است که می‌تواند از کانون خانواده تا درون جامعه بزرگ‌تر باشد؛ بنابراین زنان که نقش تربیتی مؤثرتری را در خانواده به عهده دارند، در این عرصه مدیریتی موفق‌ترند؛ زیرا مدیریت معنوی صحیح، بنیان اخلاقی یک جامعه را تحت تأثیر قرار می‌دهد و باعث دستیابی سریع‌تر یک جامعه به ارزش‌های آرمانی خود خواهد بود. بر این اساس نباید از نقش اثرگذار مدیریت معنوی زنان در عرصه‌های مختلف جامعه غافل ماند.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.

- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۷۸). *صحیفه امام (بیانات، پیام‌ها، مصاحبه‌ها، احکام، اجازات شرعی و نامه‌ها)*. دوره بیست و دو جلدی. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

- امین، سیده نصرت‌بیگم (۱۳۹۸). *روش خوشبختی و توصیه به خواهران ایمانی*. اصفهان: محمدی.

- بانکی‌پور، امیرحسین (۱۳۹۳). *نقش و رسالت زن ۲: الگوی زن: برگرفته از بیانات حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) رهبر معظم انقلاب اسلامی*. تهران: انقلاب اسلامی.

- حاجبی تبریزی، ویدا (۱۳۸۴). *دادویی داد (نخستین زندانیان زنان سیاسی ۱۳۵۷ - ۱۳۵۰)*. تهران: نشر بازتاب نگار.

- حسن، مریم (۱۳۷۹). *بررسی اوضاع اجتماعی. فرهنگی زنان در دوران قاجار، پهلوی و انقلاب اسلامی*. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران شمال.

- حیدری، زهرا؛ زینب حیدری و ناهید حیدری (۱۴۰۲). *بررسی نقش مدیریتی خانم مرضیه دباغ در عرصه فرهنگ ایثار و شهادت* (مطالعه موردی: مدیریت معنوی). *انقلاب پژوهی*. ۱ (۲). ۲۶۶ - ۲۳۷.

- خادمی، عاطفه و فاطمه تقی‌زاده (۱۳۹۸). *مدل مفهومی موضوع زن در گفتمان انقلاب اسلامی. زن در توسعه و سیاست*. ۱۷ (۲). ۲۷۷ - ۲۵۷.

- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۷۰). دیدار با جمع کثیری از پرستاران. ۱۳۷۰/۸/۲۲.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۷۴). دیدار با خواهران طلبه و فرهنگی قم. ۱۳۷۴/۹/۱۶.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۷۶). همایش بزرگ خواهران به مناسبت جشن میلاد کوثر. ۱۳۷۶/۷/۳۰.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۴). دیدار با اقشار مختلف مردم. ۱۳۸۴/۳/۲۵.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۱). پیام به کنگره هفت‌هزار زن شهید. ۱۳۹۱/۱۲/۱۶.
- دریاباری، محمدحسین (۱۳۷۸). گفت‌وگوی تبیان با خانم دباغ، قائم‌مقام زنان جمهوری اسلامی ایران. تبیان. ۸ (۳).
- دفتر مطالعات فرهنگی بانوان (۱۳۷۴). مجموعه مقالات و سخنرانی‌های اولین و دومین کنگره بزرگداشت بانوی مجتهد سیده نصرت‌امین. مرکز مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- رحمانیان، زهرا (۱۳۷۶). نقش رزمی زنان در دفاع و امنیت. تهران: انتشارات سازمان تحقیقات خودکفایی بسیج.
- رنج‌دوست، شهرام (۱۴۰۰). همبستگی مدیریت معنوی با نوآوری و عملکرد سازمانی پرستاران. نشریه پژوهش در دین و سلامت. ۷ (۲). ۲۲-۱۲.
- روحانی، سید حمید (۱۳۸۷). نهضت امام خمینی. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه‌السلام.
- روحانی، سید حمید (۱۳۹۰). نهضت امام خمینی. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- ستاد بزرگداشت یکصدمین سال میلاد امام خمینی علیه‌السلام (۱۳۸۰). تأملی بر جایگاه زن. مجموعه مقالات فارسی. تهران: ستاد بزرگداشت یکصدمین سال میلاد امام خمینی علیه‌السلام.
- شاعری، محمدحسین (۱۳۸۱). جامعه‌شناسی شهادت‌طلبی و انگیزه‌های شهادت. تهران: نشر شاهد.
- شاهدی، کیوان (۱۳۹۹). حضور زنان در ورزشگاه‌ها: شرایط و مبانی فقهی. تهران: نشر عاصم.
- شریعتی، علی (۱۳۷۶). زن. تهران: انتشارات چاپخش.
- شفیعی، عالیّه (۱۳۸۵). پرواز با نور (دو روایت از زندگی خانم مرضیه حدیدچی «دباغ»). خاطرات و مبارزات. تهران: نشر عروج.
- طباطبائی، محمدحسین (۱۳۷۸). تفسیر المیزان. ترجمه سید محمدباقر موسوی. قم: بنیاد علمی فکری علامه طباطبائی.
- طهماسبی کیانی، ساسان (۱۳۸۵). نقش زنان در نهضت امام خمینی علیه‌السلام. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

- طیبی‌راد، ناهید (۱۳۸۰). *زندگانی بانوی ایرانی: بانوی مجتهدة نصرت‌السادات امین*. قم: سابقون.
- غفاری هاشجین و ملیحه خاکزاد (۱۳۸۷). بررسی و تبیین عوامل مؤثر در ترویج فرهنگ ایثار و شهادت در میان دانشجویان دانشگاه شاهد. *مجموعه مقالات همایش ملی ترویج فرهنگ ایثار و شهادت*. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- غفاری هاشجین، زاهد و زهرا حیدری (۱۳۹۳). *نقش خانم مرضیه دباغ در عرصه‌های فرهنگ ایثار و شهادت*. قم: جباری.
- غفاری هاشجین، زاهد و زهرا حیدری (۱۳۹۳). *نقش زنان مسلمان در عرصه فرهنگ ایثار و شهادت*. قم: جباری.
- غفاری هاشجین، زاهد و موسی افضلیان سلامی (۱۳۹۰). *گفتمان ایثار و شهادت در انقلاب اسلامی*. تهران: مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه شاهد.
- غیاثیان، سعید (۱۳۸۸). *خاطرات زندان، (گزینه‌هایی از ناگفته‌های زندانیان سیاسی رژیم پهلوی)*. تهران: سوره مهر.
- فرجی، محمدصادق و الله‌نور نورالهی (۱۳۸۱). *زنان و انتفاضه فلسطین*. تهران: ستاد حمایت از زنان انتفاضه فلسطین.
- گروه نویسندگان (۱۳۹۱). *زنان و جنگ، (پشتیبانان)*. تهران: نشر طلیعه کوثر (به سفارش سازمان بسیج جامعه زنان کشور).
- مافی، فرزانه (۱۳۷۶). *آشنایان ناآشنایان (بررسی نقش زنان در پیشبرد اهداف دفاع مقدس)*. تهران: کنگره بررسی نقش زنان دبیرخانه دائمی.
- مراد حاصلی خامنه، اعظم (۱۳۸۶). *تاریخ شفاهی مبارزات سیاسی زنان مسلمان (۱۳۵۷ - ۱۳۴۲)*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- همایونی، علویه (۱۳۸۶). *زندگانی بانوی ایرانی: بانوی مجتهدة نصرت‌السادات امین*. تهران: گلبهار.
- Muwahed K. (2007). *Spiritual management is a successful experience in the Islamic Republic of Iran*. the first national conference on the Iranian Spiritual Culture and Management.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی